

»EKKLESÍA I PÓLIS« POLITIKA U RANOKRŠĆANSKOJ MISLI

Tomislav Zdenko TENŠEK, Zagreb

Sažetak

U prvom dijelu priloga sažeto se donose osnovne značajke helenističkog religioznog svijeta u početku kršćanskog razdoblja. Državnu politeističku religiju u Rimskom carstvu iznutra slabi i razara prodor istočnih misterijskih kultova, praznovjerje, astrologija, magija, vjera u snove i vještina njihova tumačenja, vjera u čudo i žudnja za izgubljenim zdravljem. Kršćanstvo u taj politeistički svijet ulazi s jakim značajkama svjedočanstva života, nasljedovanja Krista i spremnošću na mučeništvo. Poganskoj državi to jačanje crkvene svijesti nije ostalo skriveno. U drugom dijelu priloga prate se poganski književni, filozofski i državni napadi na kršćanstvo. Osnovni razlog carskih ukaza za progon kršćana krije se u činjenici da se želi ponovno vratiti poganska politeistička religija kao osnovica političke i društvene stabilnosti Rimskog carstva. To je prvotni razlog Dioklecijanovih progona kršćana. U trećem dijelu analiziraju se nastojanja cara Konstantina u prilog slobode kršćana i pobjede kršćanstva nad poganstvom sa svim posljedicama koje je »konstantinski obrat« imao za budućnost.

Ključne riječi: helenistički svijet, religioznost, praznovjerje, filozofija, politika, progon kršćana, rimski carevi, kršćanski život.

I. RELIGIOZNO STANJE U RIMSKOM CARSTVU NA POČETKU KRŠĆANSTVA

Ratnim osvajanjima Rimsko je carstvo na početku kršćanskog razdoblja stvorilo začuđujuće političko i kulturno jedinstvo. Nije, međutim, bilo tako i s religioznim svijetom. Naime, Rim svojim osvajanjima nije podjarmljenim narodima pokušavao nametnuti jedinstvenu religioznost i neki isključivi oblik bogoslužja. Rimljani su se vodili temeljnim stavom, što su ga naslijedili od Etrušćana,¹ da život ljudi korjenito ovisi o bogovima, da svaki napredak i sam opstanak države ovisi o očuvanju dobrih odnosa s bogovima. Zato je *pax Romana* u uskoj svezi s *pax deorum*. Mir u državi ovisi o miru s bogovima. *Pax deorum* bio je naj-

¹ Usp. A. BARZANÒ (ur.), *Il cristianesimo nelle leggi di Roma imperiale*, ed. Paoline, Milano, 1996., 13–19.

viši interes države i država je tu vezu strogo kontrolirala. To je glavni razlog da rimska vjerska politika nije dirala u religiozna osvjedočenja i prakse naroda koje je obuhvatila svojim imperijem. Međutim, taj je politički stav imao za posljednicu nestajanje ugleda i utjecaja starogrčkog politeizma i specifične starorimske religije. Više je uzroka toj stagnaciji.

1. Urušavanje starogrčke i starorimske religije

U užoj Grčkoj pojavljuje se racionalistička kritika bogova, koja se pojavila u različitim filozofskim školama, napose kod stoika i epikurejaca. U tim je krugovima već odavno napuštena vjera u homerske bogove. Na njezino mjesto došao je stoički monistički nauk o jednoj božanskoj providnosti (*prónoia*) i o logosu kao razumu svijeta koji sve prožima i uređuje. No taj stoički razum svijeta podliježe strogom zakonu sudbine (*heimarméne*) koja bdije nad svjetskim zbivanjem i tako logosu oduzima slobodno djelovanje. Epikur je odbijao postojanje takvog nepromjenljivog sudbinskog zbivanja, ali njegovo tumačenje kozmosa koji se ravna prema Demokritovu nauku o atomskim zakonima i determiniranoj slici svijeta nije ostavljalo mjesta za mitski svijet bogova ili za boga koji osobno vlada svijetom.

Nakon osvajačkih uspjeha Aleksandra Velikog, vladavina njegovih nasljednika (dijadoha) prouzročila je u samoj Grčkoj konačan rasap starih polisa, što je zahvatilo i religiozne kultove tih država (polisa). Novoosnovani helenistički gradovi na Istoku svojom su ekonomskom moći privlačili mnoge Grke, domovina je osiromašila, a mnoga stara svetišta prepuštena su propadanju. No, mnogo je važnija bila helenizacija Istoka koja je dovela do razmjene religioznih ideja i oblika njihova kultnog izražaja. Posljedica tog procesa bila je da su se bogovi Grčke i Istoka izjednačili, ali su istodobno izgubili znatan dio svojih prvotnih značajki. Doduše u nova helenistička naselja na Istoku Grci nastoje prenijeti i oblike kulta svojih polisa, pa tako s ekonomskom moći nastaju blistavi spomenici religiozne umjetnosti s karakterističnim helenističkim pečatom, ali duha starogrčke religije nije se više u njima moglo naći. Naprotiv, istočni kultovi sve su više prodirali u Grčku i dalje prema zapadu Carstva, uzrokujući osiromašivanje drevnih vjerovanja i, često, iščezavanje religiozne biti.

Taj proces zahvatio je i starorimsku religiju. U rimske kultove sve jače prodiere helenizacija. Grade se sve brojniji hramovi grčkih božanstava i podižu njihovi kipovi na rimskom tlu. Tu helenističku sliku bogova uglavnom su prenosili grčki gradovi južne Italije i Sicilije. Grčka književnost sve je više prodirala na latinske prostore, pa je i to pogodovalo heleniziranju vjerskoga područja. Potkraj Drugoga punskog rata, kad su sibilske knjige zahtijevale uvođenje kulta maloazijske Kibebe, počinje prodor orijentalnih božanstava u Rim, a time i rastvaranje starorimske vjere. Rimski senat, zabrinut zbog tih opasnosti, pokušavao je spriječiti rastvaranje starorimske vjere, ali nije polučio uspjeha.

Pored toga, vojnički osvajački pohodi posljednjeg stoljeća republike rimsku su vojsku upoznali sa štovanjem Mitre, kapadocijske Belone i egipatske Izide. Nije se mogao spriječiti niti prodor filozofskih ideja, posebice stoičkog misaonog svijeta. Tako se i u Rimu javlja racionalistička kritika bogova i deterministička slika svijeta. Kod vodećih rimskih krugova javlja se skepsa prema staroj vjeri u bogove i državnom kultu. Religiozna sfera velegradskih obitelji počinje poboljšavati. Sudjelovanje rimskog stanovništva u igrama, koje vuku korijenje iz kulta, bilo je tek skroman nadomjestak, jer se vjerska funkcija igara gotovo potpuno izgubila.

Car August kao samovladar pokušao je zaustaviti opasno religiozno propadanje naroda i sebi postavio zadatak dalekosežne obnove državne religije i uvjerenja koje ju je nosilo. Reorganizirao je stare svećeničke kolegije, obnovio svetišta, oživio zaboravljene svetkovine bogova, članovi vodećih obitelji ponovno su preuzeli vjerske službe i funkcije. No religiozna supstancija bila je preslaba i nije zahvaćala srce čovjekovo, kako se vidi kod Horacija čija religiozna skepsa nije više mogla dati nikakve posebne dubine njegovoj »*carmen saeculare*« prilikom jubileja Rima 17. godine prije Krista. Kad je car August 12. godine prije Krista postao »*pontifex maximus*« i taj naslov povezao s principatom, nije time ništa mogao promijeniti.

2. Religiozni kult cara

Jedan će potez vjerske politike cara Augusta imati dalekosežne posljedice, posebno u borbi sa sve snažnijim prodorom kršćanstva. Naime, istočnjački kult vladara August je stavio u službu vjerske reorganizacije. Posebni oblik kulta cara dobio je značaj državne religije. Kult vladara potječe s Istoka. Vladareva moć ima vjersku osnovicu. Taj su istočnjački kult Aleksandar Veliki i njegovi nasljednici dalje izgrađivali, dodavši mu elemente grčkog heroja i stoičke ideje o većoj vrijednosti mudraca. Tako su postigli kultno poštivanje helenističkog kralja. Helenistički su vladari u gradovima Male Azije za svoje milosti i dobročinstva primili naslov »*sotér*« (spasitelj). Tom su naslovu kasnije pridodani naslovi sakralnog značenja, kao »*epiphanés*« (objavitelj) i »*kýrios*« (gospodar). Probija se tako misao da se u svakom pojedinom vladaru javlja sam bog. Vladarski se kult polako prenosio i na njihove predstavnike.

Caru Oktavijanu, kad ga je senat god. 27. prije Krista proglasio Augustom, bilo je lako nadovezati se na taj kult vladara u istočnim pokrajinama Carstva, kad je sebi te božici Romi (*dea Roma*) i božanskom Cezaru (*Divus Julius*) počeo dizati hramove i statue (npr. u Efezu), a nije otklanjao ni bogoštovne počasti. Te su se počasti u istočnim pokrajinama Carstva iskazivale vrlo rado upravo Augustovoj osobi, jer je *pax Augusta* donijela mir i tim zemljama i tako joj pribavila izuzetan ugled. U Rimu i Italiji trebalo se u načinu poštivanja vladara postupati opreznije. Tu je senat odlu-

čivao hoće li se caru tek nakon njegove smrti zbog njegovih zasluga dodijeliti *consecratio*, uvrštenje među bogove. Božanski kult Julija Cezara, nazvana *Divus Julius*, uvrštena u državne bogove, poklapa se s njegovom smrću god. 44. pr. Kr. Njemu se još za života iskazivalo božansko štovanje. S carem Oktavijanom Augustom i u zapadnom dijelu Carstva sve više prodire religiozni kult cara. Car Tiberije, koji je naslijedio Augusta, širi jednako božanski kult svog oca Augusta, a sebe smatra njegovim adoptivnim sinom. Božanski kult mu se na Istoku iskazuje kao uzvišenom sinu božjemu. U gradu Myri u Liciji jedan posvetni natpis u čast Tiberija glasi: »Caru Tiberiju, uzvišenom bogu, uzvišenom sinu božjemu, gospodaru zemlje i svekolikog svijeta (sa štovanjem) narod Myre.«² Rimski car, utjelovljenje božanstva, prima u svoje naslove alegorijska imena, rezervirana za bogove: *Pius, Felix, Invictus, Cosmocrator, Sol Invictus*,³ postaje sam bog, zaštitnik koji ulijeva sigurnost i toplinu snuženim dušama. Kad evanđelist Luka stavlja u Isusova usta riječi: »Kraljevi gospoduju svojim narodima i vlastodršci nazivaju sebe dobrotvorima« (Lk 22,25), time pokazuje da je rano kršćanstvo bilo dobro poznato s kultom koji se iskazivao carevima. Ako se tome pridoda da se u Lukinu evanđelju naslov Spasitelja pridaje isključivo Bogu (Lk 1,47) i Isusu Kristu (Lk 2,11), a istodobno se za kult cara rabe naslovi »sin božji«, »*kyrios*« (gospodar), primjerice: »Neron, gospodar svega svijeta« ili »Cezar, gospodar nad svime« s izravnom aluzijom na božanstvo, razumljivo je kako je kršćanstvo od samih početaka ušlo u izravni sukob s rimskim državnim vlastima zbog božanskog kulta koji se iskazuje zemaljskim vladarima.

3. Prodor istočnih misterijskih kultova

Najdublju nutarnju snagu privlačnosti istočni su misterijski kultovi imali time što su pojedincu pružali oslobađajući odgovor na njegovo egzistencijalno pitanje o sudbini poslije smrti. Umijeće umiranja bilo je i filozofsko i egzistencijalno pitanje na koje je čovjek antike tražio odgovor.⁴ Misterijski kultovi pokazat će mu kako će oblikovanjem moralnog života na ovom svijetu osigurati postojanje na onom, ukratko kako će naći svoje vječno spasenje (*sotería*).⁵

² »Den Kaiser Tiberius, erhabenen Gott, erhabener Götter Sohn, Herrn der Erde und des Meeres, den Wohltäter und Retter der gesamten Welt, (ehrt) das Volk von Myra«; H.-J. KLAUCK, *Die religiöse Umwelt des Urchristentums II. Herrscher- und Kaiserkult, Philosophie, Gnosis*, Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart – Berlin – Köln, 1996., 54.

³ Usp. J. SCHMIDT, »Rimska mistika«, u: M.-M. DAVY, *Enciklopedija mistika*, I, Zagreb, 1990., 115–118.

⁴ »Za Platona filozof je onaj koji uistinu poznaje umijeće umiranja«; L. AGATHIAS, »Grčka mistika«, u: M.-M. DAVY, *Enciklopedija mistika*, I, 80.

⁵ Nižu se recepti za besmrtnost, izvikivani ekstatičkim žarom. Neoplatonički filozof Proklo (5. st.) u *Molitvi Afroditi* svjedoči: »... O da mogu ... promatrati besmrtni Princip, zahvaljujući besmrtnom dahu, besmrtnoj vodi, zraku posve čvrstom, o da mogu biti preporoden u duhu i da udahne

Tri istočnjačka kulturna kruga predstavljaju izvore iz kojih se novi kultovi ulijevaju u helenistički svijet: egipatski s božanskim ličnostima Izide, Ozirisa i Serapisa, maloazijski kult Velike majke Kibebe, boginje plodnosti i Atisa i sirijski s božicom plodnosti Atargatis i Adonisom njezinim mladim mužem, herojem raslinstva, koji umire i opet uskrsava. Tima valja u izvjesnom smislu pribrojiti i iranski kult Mitre. Usprkos razlikama u pojedinostima kod kultova tih božanstva, u svima njima postoji osnovna zajednička misao: smrt i ponovno rađanje. Primjerice mladenački heroj vegetacije Adonis kojega od zadobivenih rana u lovu smrt otima božici Atargatis opet ustaje na novi život. Tim religioznim sadržajima prikazuje se sudbina čovjeka antike čiju je misao i osjećaj poput mračna tereta tištala tjeskobna i katkada nepojmljiva tragična smrt. Već sam mit u kojemu je zacrtana mogućnost eshatološke nade morao je naći pozitivan odjek kod helenističkog čovjeka. Upravo zato što stare religije Grčke i Rima nisu znale pozitivno odgovoriti na to uzbudljivo pitanje, ti su istočnjački kultovi privlačili. Sve te misterijske kultove pratio je tajanstveni i neobičan posvetni ceremonijal, koji se činio jekom s onoga svijeta, a pjesmom, molitvama i snagom osjećaja privlačio i zarobljavao tjeskobne i labilne duše. Mitrin kult potječe iz iranskog svijeta. Mitra je bog svjetla. Kao što bog sunca Helios odvođi na svojim sunčanim kolima Mitru u nebesa, tako se i učenik nada u svoje vlastito blistavo uzvišenje u onostranosti. Sveta gozba sjedinjuje članove i ove kultne zajednice i upućuje sudionike na zajednički sretan život na drugom svijetu.

Nije moguće doći do točnih podataka o broju pristaša svih tih kultova. Svakako da on nije bio malen. Misterijskim kultovima priklanjali su se ljudi iz srednjeg staleža koje još nije prigušio materijalni sjaj helenističke civilizacije, te su u konkretnim dodirima s božanstvom kroz simboličke obrede nalazili osmišljenost života i opipljivo jamstvo za bolju sudbinu na onome svijetu. Pripadnika misterijskih kultova nije bilo među jednostavnim svijetom niti u višim obrazovanim slojevima. Za jednostavni svijet misterijski su kultovi bili nedohvatljivi zbog svojih inicijacijskih zahtjeva, dok su obrazovani slojevi svoje religiozne potrebe tražili radije u filozofskim smjerovima onoga vremena.⁶

4. Pučka religioznost

Kult cara i misterijske religije ipak nisu mogli zbog posebne strukture religiozno zadovoljiti veliku masu jednostavnog svijeta. Zato se taj najveći dio obič-

u mene sveti dah, da mogu diviti se svetoj vatri, da mogu gledati bezdan istoka, zastrašujuću vodu i nek me čuje eter koji daje život i koji je raširen oko svetih stvari. Jer ja danas moram promatrati svojim besmrtnim očima, rođen smrtnan od smrtnne maternice, ali ponesen snažnom silom i neuništivom desnicom, zahvaljujući besmrtnom dahu, besmrtni Eone ...»; J. SCHMIDT, »Rimska mistika«, 118.

⁶ Usp. W. NESTLE, *Griechische Religiosität*, III, Berlin, 1934., 86–98.

nog puka religiozno priklanja nižim oblicima praznovjerja. Na prvom je mjestu astrologija koja je iz Babilonije u Grčku došla preko Egipta u trećem stoljeću prije Krista i koja je pripisivala zvijezdima odlučujući utjecaj na ljudsku sudbinu. Mediteransko se područje s njom bolje upoznalo kad je Berossos, neki Baalov svećenik iz Babilonije oko 280. godine prije Krista osnovao astrološku školu na otoku Kosu. Polako se razvija astrološka literatura. Presudno je bilo što je prema astrologiji pozitivan stav zauzela stoička filozofija koja je u njezinom nauku o sudbinskoj zakonitosti svega događanja u svijetu nalazila svoju potvrdu. Rimski su carevi, kao Tiberije, imali svoje dvorske astrologe; Marko Aurelije i Septimije Sever dizali su u čast sedam bogova planeta posebne zgrade (septizonije). Širio se astrološki nauk opsežnom literaturom i stjecao pristaše u višim i nižim slojevima društva. Često se ropskim strahom ispitivalo zvijezde ne samo u važnim pothvatima nego i u banalnim stvarima svakidašnjice, primjerice treba li poći na put, treba li se odazvati pozivu, treba li se okupati i slično. Pridavalo se važnost zvijezdama u času rođenja, jer je o njihovu položaju ovisio čitav život, u prvom redu dug život ili rana smrt. Čas smrti, najmračniji trenutak života antiknog čovjeka, opet ga je tjerao u naručaj astrologije. Prije ili kasnije time je samo jačao tupi fatalizam zasvjedočen na mnogim grobnim natpisima onog vremena. Tako su religiozno vjerovanje i stare religije duboko pogođene prezirom pristaša astrologije.

Izlaz iz fatalističkog obruča astrologije antikni je čovjek tražio u magiji. I taj je oblik drevnog praznovjerja došao na Zapad sa starog Istoka, osobito preko egipatskog čarobnjaštva. Vjera u čarobnjaštvo zasniva se na onom silnom strahu pred demonima koji je zahvatio sav helenistički prostor počevši od 4. stoljeća prije Krista. Po toj vjeri u demone, čitav svijet nastavaju *daímones*, *dynámeis*, *kyriótetes* i *árhontes*, čudna polubića između ljudi i bogova. Sve više raste i broj zlih demona koji mogu nauditi čovjeku, a čija se moć može slomiti čarolijom. Čarobnjačkim formulama mijenja se vrijeme, liječe ili uzrokuju bolesti, smiruje more, rastavlja zaljubljene, osigurava ljubav drugoga, oslobađa od opsjednutosti, zaklinju se i prizivaju mrtvi i sl. Takvu su magiju podržavale i neke filozofske struje, kao neopitagoreizam i neoplatonizam, a osobito razvijanjem nauka o demonima uvelike su pridonijele demoniziranju religije.

S magijom je povezana i vjera u tajanstveni smisao snova te vještina njihova tumačenja. Posebne sanjarice poučavale su lakovjerne ljude o smislu događanja koja su u snu vidjele. Na pučkim svečanostima redovito se pojavljuju sanjarice koje svojim proročkim zrcalima i svetim pijetlovima stoje na raspolaganju ljudima svih slojeva. Viši oblik proroštava predstavljale su sibilske knjige i njihove izreke koje su bile nadaleko proširene.

Posebni oblik pučke religije ogledao se u vjeri u čudesa i to kod svih slojeva društva. Čudo za kojim čovjek najviše žudi je ponovno zadobivanje izgubljenog zdravlja. Jedan od glavnih božanskih likova bio je Asklepije, podrijetlom iz Epidaura na Peloponezu, prvotno liječnik i onda polubog koji liječi bolesnike. On je

postao »spasitelj svijeta«. Gdjegod mu je podignut neki hram razvilo se proštenište kamo su se stjecali hodočasnici koji bi nakon pripremnih pranja kod svetišta ozdravljali ili u snu doznali za lijek kojim će pobijediti bolest. Od Asklepija se očekuje da udijeli slijepima vid, kljastima upotrebu udova, nijemima govor. Ako je čudesno ozdravljenje uslijedilo, zahvaljuje se bogu Asklepiju skupocjenim zavjetnim darovima, koji često u zlatu ili srebru prikazuju izliječeni dio tijela i tako svim posjetiocima hrama objavljuju čudesnu Asklepijevu moć.⁷ Koliko je kult Asklepija bio jak i raširen i među carskim krugovima svjedoči Laktancije kad kaže da se u teškoj bolesti cara Galerija »molilo Apolona i Asklepija da daju lijek«⁸. U 4. stoljeću car Julijan (apostata) pokušavao je u Maloj Aziji opet uspostaviti kult tog spasitelja čovječanstva nasuprot Spasitelju kršćana. Poznata je borba i polemički spisi kapadočkih svetih otaca, Bazilija Velikog i Gregorija Nisenskog, te Ivana Zlatoustog protiv Asklepija kao spasitelja i protiv Julijanove restauracije poganstva.⁹

Ako sagledamo ukupnu sliku helenističkog religioznog svijeta u početku kršćanskog razdoblja, možemo konstatirati da se kršćanski misionarski zadatak morao susresti s mnoštvom negativnih religioznih okolnosti. Ponajprije, kult cara bila je teška zapreka za mirno širenje vjere, posebice kroz navještaj Otkupitelja koji je smaknut kao razbojnik na križu. Takav lik teško se mogao probiti pred vanjštinom i blještavilom sakralnog lika na carskom prijestolju. Osim toga država je mogla upotrijebiti, a znamo da je to često i činila, sva sredstva prisile ako bi se kršćani usudili prezreti taj državni kult. Sljedeća negativna okolnost s kojom se kršćanstvo u prvim stoljećima susrelo bio je zastrašujući manjak morala u istočnjačkim misterijskim kultovima. Vanjske manifestacije tih kultova kroz orgijske crte često pune perverzija proračunato su djelovale na osjetila i odražavale religioznu površnost helenističke civilizacije koja je sve više gubila dubinu i unutarnjost. Podrugljiva ironija i kritika bogova i religioznih oblika bogoštovlja starih religija koju su širili prosvijećeni krugovi samo je pomogla razaranju strahopoštovanja pred religioznim.

Nasuprot tim negativnim momentima helenističke religioznosti, bilježimo u njoj i pozitivne crte koje se smiju smatrati podlogom za poruku nove vjere. U pr-

⁷ Usp. H.-J. KLAUCK, *Die religiöse Umwelt des Urchristentums I. Stadt- und Hausreligion, Mysterienkulte, Volksglaube*, Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart – Berlin – Köln, 1995., 130–139.

⁸ »Confugitur ad idola: Apollo et Asclepius orantur«; LAKTANCIJE, *De mortibus persecutorum*, 33; hrv. izd.: *O smrti progonitelja*, Književni krug, Split, 2005., 91; usp. R. HERZOG, *Die Wunderheilungen von Epidaurus, Philologus, Supplementband*, XXII, 3, Leipzig, 1931.

⁹ O božanskoj kazni koja pogađa neprijatelje najprije u njihovoj muškosti, usp. Ivana ZLATOSTOJA koji govori o bolesti cara Julijana zahvaćena crvima (skōlēkōbrōtos) koji su izjedali njegove muške organe zato što je taj Apostata opljačkao crkvu i sjeo na sveto posuđe; *De s. Babyla contra Julianum*, 17, PG, 50, 558–559.

vom redu je osjećaj praznine koji je zahvatio helenističke misaone krugove ljudi zbog promašaja starih religija. U tu je prazninu prikladno mogla ući poruka koja je navještajem visokog moralnog ideala uspjela prodrijeti u duhovni svijet ljudi kojima se zgadio njihov dotadašnji način života. Pojedine crte misterijskih kultura dokazuju duboku težnju tadašnjeg čovječanstva za otkupljenjem koje mu je nudio kršćanski Spasitelj, doduše bez zemaljske veličine, ali upravo zato nadmoćan spasitelju iz pučkih religija koji mu je nudio samo zemaljski spas. Na koncu, valja primijetiti i snažnu težnju za monoteizmom u helenističkom svijetu. Svi su ti momenti bili pogodno polazište kršćanskom misionaru u poganskim zemljama antike, u vrijeme kad je došla »punina vremena« (Gal 4,4).

II. ODNOSI CRKVE I DRŽAVE U PRVA TRI STOLJEĆA

Kršćanski su misionari bili sasvim svjesni religioznog i moralnog stanja helenističkog svijeta u koji su ulazili. Postupnim načinom stvaraju se pogodne okolnosti za ulazak u taj religiozni i duhovni prostor. U prva tri stoljeća možemo pratiti sljedeći evangelizacijski put: unutarnji rast, konsolidacija hijerarhijskog ustrojstva kršćanskih zajednica oko mjesnog biskupa¹⁰, otvorena i milosrdna kritika u rješavanju unutarnjih trvenja i razmirica u kršćanskim zajednicama, svjedočanstvo života, nasljedovanje Krista, spremnost na mučeništvo, neke su bitne značajke stvaranja veoma jake religiozne jezgre koja je krasila prve kršćanske generacije. Već u drugom stoljeću kršćanstvo svjesno ulazi među intelektualne slojeve. Kršćanski apologeti, kako na Istoku, sasvim osobito aleksandrijski učitelji na čelu s Origenom, tako i na Zapadu, preko jakih muževa Tertulijana i Ciprijana, stvaraju solidnu bazu za intelektualni prodor kršćanske misli u helenističku kulturnu i religioznu sredinu. U kršćanskoj zajednici nedvojbeno raste svijest o njezinoj sve većoj nutarnjoj snazi, a ona se sve više osjeća Velecirkvom. Već za cara Nerona, kako izvješćuje Laktancije, »danomice veliko mnoštvo napušta služenje idolima i osuđujući staru priključuje se novoj vjeri«¹¹. U Kartagi, oko 197., Tertulijan ponosno bilježi da raste broj kršćana i obraćenika na kršćanstvo ističući da se kršćani ne rađaju već se kršćanima postaje.¹² Ni poganskoj državi to jačanje crkvene svijesti nije ostalo skriveno. Osjeća potrebu da mora prema njoj

¹⁰ Usp. CIPRIJANOVO svjedočanstvo o izboru Kornelija za rimskog biskupa, *Posl.* 55, 8.

¹¹ »Cotidie magnam multitudinem deficere a cultu idolorum et ad religionem novam damnata vetusta transire«; LAKTANCIJE, *De mortibus persecutorum*, 2; hrv. izd.: *O smrti progonitelja*, 25.

¹² »Fiunt non nascuntur christiani«; TERTULIJAN, *Apol.* 18, 4; ISTI, *Adv. Nat.*, 1, 14. Kršćane se optuživalo za prirodne katastrofe, jer da oni izazivaju srdžbu bogova. Među priprostim pukom kolala je uzrečica: »Ako nema kiše krivi su kršćani«; ISTI, *Apol.* 40, 2; usp. Aurelije AUGUSTIN, *De civ. Dei*, II, 3.

zauzeti nove stavove. Javljaју se sve jači glasovi iz filozofskih krugova bliskih carskom dvoru koji govorničkom vještinom upozoravaju vlasti na opasnosti kršćanske vjere i nauka te na religiozno raslojavanje carstva koje razara samo tkivo društva. Posebno su glasni filozofi Fronton iz Cirte (usp. *Pisma Marku Aureliju, Caru Veru, Antoninu Piju*) i Lukijan iz Samosate (*O Peregrinovoj smrti*) koji nastoje diskreditirati unutarnji život kršćanskih zajednica spočitavajući kršćanima da su paraziti društva.¹³

Tu se krije glavni politički razlog progona kršćana. On će se ponovno i ponovno pojavljivati kod carskih ukaza o progonima kršćana kroz prva tri stoljeća. Kršćanstvo preuzima prevlast nad poganstvom s religioznim i političkim posljedicama. Kad se uzme u obzir da rimski car nije bio samo politički i državni glavar, nego i religiozna inkarnacija božanstva, lakše se razumiju carske odluke o progonima kršćana. Nisu svi rimski carevi uzurpirali božanski kult. Bilo ih je koji su pridonijeli procvatu kršćanstva, tako da Laktancije može kazati, pomalo emfatički i povijesno prilično nekritički, da je Crkva nakon Neronovih i Domicijanovih progonstava »u sljedećim vremenima, u kojima su ključeve Rimskog carstva držali dobri vladari, neometana neprijateljskim napadima, raskrilila svoje ruke na Istok i na Zapad«¹⁴, sve dok car Decije polovinom 3. stoljeća nije poduzeo nove progone, nošen poglavito političkom sviješću da Crkva preuzima prevlast nad poganskom državom.¹⁵ Od samih početaka svoje vladavine Decije se pred javnošću želio nametnuti kao restaurator poganskih kultova i kao konačni osloboditelj Carstva od kršćana. Taj je car uz prvu godišnjicu svoje vladavine uveo »dan molitve za cara i za carstvo« (*supplicatio pro salute imperatoris et imperii*) s ciljem suzbijanja kršćanskog prodora i oživljavanja poganskog bogoštovlja.¹⁶ Svi su morali potvrditi svoju lojalnost sudjelovanjem u religioznim ceremonijama žrtvovanja i to pred službenom carskom komisijom. Carski su ukazi o žrtvovanju bili teški i strašni za kršćane koji su se našli na velikim kušnjama.¹⁷ Cilj

¹³ Usp. B. KÖTTING, »I cristiani e il mondo circostante«, u: *Storia ecumenica della Chiesa*, I, ed. Queriniana, Brescia, 1980., 83–85.

¹⁴ LAKTANCIJE, *De mortibus persecutorum*, 3; hrv. izd.: *O smrti progonitelja*, 27. »Domicijan je prvi od careva želio da ga se naziva dominus et deus«; isto, bilj. 9, str. 139.

¹⁵ Naime, s Decijem na rimsko prijestolje dolazi napokon jedan Rimljanin nakon niza vladara koji su bili iz Afrike, Sirije, Arabije i Tracije. Deciju je bilo stalo razbuditi nacionalnu rimsku svijest, osobito povodom tisućgodšnjeg slavlja grada (248.). Kao znak tog nacionalnog buđenja bio je povratak drevnoj rimskoj religiji koja je oslabila zbog infiltracije religioznih elemenata iz drugih carskih pokrajina, naročito s Istoka; B. KÖTTING, »I cristiani e il mondo circostante«, 95–96.

¹⁶ Usp. isto, 96.

¹⁷ Usp. R. ANDREOTTI, »Religione ufficiale e culto dell'Imperatore nei 'libelli' di Decio«, u: *Studi in onore di A. Calderini e R. Paribeni*, I, Milano, 1956., 369–376. O Decijevim libelima usp. P. KERESZTES, »The Decian Libelli«, u: *Latomus*, 33 (1975.), 761–781. O različitim fazama Decijeva progona usp. Ch. SAUMAGNE, »La persécution de Dèce en Afrique d'après

Decijevih ukaza bilo je »prebrojavanje« kršćana s ciljem njihove identifikacije i izolacije u društvu. O odnosu državnih i crkvenih snaga spomenimo da sveti Ciprijan početkom 3. stoljeća ponosno ističe da car Decije mirnije prima vijest o pobuni nekog uzurpatora nego saopćenje o izboru novoga rimskog biskupa.¹⁸ Obje strane razmišljaju o međusobnim odnosima, a rezultat će imati dalekosežne posljedice za neposrednu budućnost. Za Decijeva progonstva (249. – 251.), unatoč strašnim pritiscima na kršćane sa strane vlasti te mnogih otpada (*lapsi*) i labilnih oportunističara (*libellatici*), Crkva je imala hrabrosti nakon progonstva, koje je vremenski kratko trajalo zbog nenadane Decijeve smrti, zauzeti razborit stav i mnoge biskupe i vjernike primiti natrag u Crkvu nakon što su se pokajali i priznali da su pogriješili.¹⁹ Rimski biskupi Fabijan i Kornelije, te kartaški biskup Ciprijan krunski su svjedoci kako je Crkva razboritom pastoralnom politikom iz tog teškog razdoblja izašla duhovno jača i stabilnija, kako u svom unutarnjem ustrojstvu tako i pred društvenom javnošću.

U istočnom dijelu Carstva, u aleksandrijskoj kršćanskoj zajednici, veliki intelektualni muževi zauzimaju načelno lojalan stav prema poganskoj državi. Priznaje se dužnost plaćanja poreza i vojne službe, rimsko pravo se ne stavlja u pitanje. Štoviše, ako država progoni Crkvu, u tom valja prepoznati ruku božanske Providnosti. Nadovezujući se na Rim 13,1-7, Klement izvodi moć Rimskog carstva od Boga. Ako državna vlast koja dolazi od Boga progoni Crkvu, znak je to da ona zlorabi vlast i morat će odgovarati pred Bogom. Božja providnost dopušta progone, ali uvijek ponovno daje mir. Za Origena čini se da Rimsko carstvo ima još jednu posebnu providnosnu zadaću. Njegovo jedinstvo u kojem se našao ondašnji kulturni svijet i »*pax Romana*« koja u njemu vlada, po Božjoj su volji utrli put kršćanskoj misiji. Dakle, kršćanin se načelno prema toj državi odnosi lojalno i pokorava se svim zakonima dokle god nisu u suprotnosti s jasnim zahtjevima njihove vjere, kao što je prihvaćanje kulta cara. Kad je u drugoj polovini 2. stoljeća poganski filozof Celzo napisao oštru dijatribu na kršćanstvo

la correspondance de St. Cyprien«, u: *Byzantion*, 32 (1962.), 1–29; G. W. CLARKE, »Some Observations on the Persecution of Decius«, u: *Antichthon*, 3 (1969.), 63–76; »Double-trials in the Persecution of Decius«, u: *Historia*, 22 (1973.), 650–663; »Two Measures in the Persecutions of Decius? Two Recent Views«, u: *Bulletin of the Institute of Classical Studies of the University of London*, 20 (1973.), 118–123; L. DUQUENNE, *Chronologie des lettres de S. Cyprien. Le dossier de la persécution de Dèce*, Bruxelles, 1972.; M. SORDI, »La dana dell'editto di Decio«, u: *RSCI*, 34 (1980.), 451–461.

¹⁸ Usp. CIPRIJAN, *Posl.* 55, 9.

¹⁹ Za razliku od prethodnih vladara, Decijevi su progoni bili isključivo političkog karaktera, a cilj im je bio da kršćani žrtvovanjem iskažu lojalnost rimskoj državi. Koji nisu žrtvovali smatrani su državnim neprijateljima. Kažnjavalo ih se uglavnom progonstvima, a kazne smrću su bile rjeđe; usp. LAKTANCIJE, *De mortibus persecutorum*, bilj. 17; hrv. izd.: *O smrti progonitelja*, 140–141.

spočitavajući kršćanima nelojalnost prema vlasti zato što neće iskazati kultno štovanje caru, Origen u svom djelu *Protiv Celza*, polovinom 3. stoljeća odgovara na njegove kritike. Kršćani su lojalni građani i priznaju rimsku vlast, plaćaju porez i služe vojsku, ali tražiti bilo kakvu kolaboraciju s državom koja bi vodila kultnom štovanju cara, a što Celzo nudi kršćanima kako ih se ne bi progonilo, to kršćani nikad neće prihvatiti niti učiniti.²⁰ Dakle, religiozni i božanski kult zemaljskim vladarima bio je čvrsti kamen međaš koji je neuklonivo razdvajao helenističku pogansku religioznost od kršćanske vjere. U Africi je Tertulijan, koji je inače hrabro branio slobodu kršćanske savjesti prema rimskoj državi, uvjeren da je ona podređena Bogu i da car dobro vrši svoju zadaću kad je podložan Bogu. Budući da je Bog kršćana ujedno Bog cara, kršćani se mole Bogu za cara, dapače i za daljnji opstanak rimskog gospodstva. Kršćanski pisci prvih stoljeća mahom donose molitve i pozivaju na molitvu za zemaljske vladare i za careve.²¹ Razlog zašto se u rimskom društvu progona kršćane je u tome što je to društvo u javnom životu u dubokoj moralnoj krizi,²² pa se kršćani zato usprkos građanskoj lojalnosti osjećaju strancima na tom svijetu.²³

Nutarnje jačanje Crkve u 3. stoljeću stvorilo je pretpostavke da je ona do početka Dioklecijanova progona (početak 4. st.) ostvarila odlučujući misionarski prodor u helenističkom kulturnom svijetu. Doduše, bilo je sporadičnih progona i nakon Decijeva progona polovinom 3. stoljeća, ali oni su bili kratka trajanja. Pa i sam Decijev progon trajao je relativno kratko, oko dvije godine, zbog nenadane careve smrti.²⁴

Prodor kršćanstva osim političkog raspada Rimskoga carstva pogodovala je i kriza dotadašnjih religioznih i kulturnih snaga.²⁵ Za sirijske dinastije novi kultovi s Istoka nailaze na sve više pristaša i u latinskom svijetu, dok napokon car Karakala (188. – 217.) nije dekretom *Constitutio Antoniana* njihovim božanstvima (Baal od Edese, Bog sunca iz Palmire, egipatski Serapis i perzijski Mitra) otvorio

²⁰ Usp. ORIGEN, *Contra Celsum*, 2, 30 i passim.

²¹ Dionizije ALEKSANDRIJSKI ističe molitvu kršćana za cara; usp. EUZEBIJE, *HE*, 7, 1. Molitva *pro salute imperatorum* praksi kršćanska je baština.

²² O moralnoj krizi rimske države kao jedinom pravom razlogu zašto je ona u rasulu i pred padom, duboku je i argumentiranu povijesnu analizu dao sveti AUGUSTIN u svom djelu *De civitate Dei*.

²³ Usp. TERTULIJAN, *De idol.*, 17; *De corona*, 13.

²⁴ Poginuo je na jednom vojnom pohodu protiv Karpa; vidi: LAKTANCIJE, *De mortibus persecutorum*, 4; hrv. izd.: *O smrti proginitelja*, 27. Navodno ga je izdao njegov nasljednik Trebonijan Gal; usp. bilj. 18, 141.

²⁵ Usp. F. ALTHEIM, *Der Niedergang der alten Welt*, II, Frankfurt a. M., 1952., 197–223.

vrata rimskih hramova i tako stvorio slobodan prostor za religiozni sinkretizam.²⁶ Starorimska religija gubi svoju nutarnju suvislost, a na njezino mjesto stupa dalekosežni sinkretizam, bogat, doduše, u praznovjernoj ponudi, ali siromašan u religioznoj supstanciji, te je stoga samo povećao slabljenje prijašnjih religioznih snaga. U taj je religiozno osiromašeni prostor antiknog stanovništva moglo prodrijeti kršćanstvo poglavito preko svojih eminentnih učitelja koji su bili dobro upoznati s filozofskim i religioznim stanjem tadašnjeg svijeta.

Početakom 3. stoljeća aleksandrijski su učitelji, naročito Klement i Origen, katehetsko-teološkim učilištem (*didaskaleion*) pridobili za kršćanstvo ne samo obrazovane krugove, nego i samu kulturu. Na kršćanskim su osnovama izgradili novi ideal obrazovanja za koji su smatrali da mu pripada budućnost. Bili su dovoljno široka duha da u taj kršćanski ideal ugrade elemente poganske kulture koji ne proturječe temeljnim istinama evanđelja. Njihov će primjer u 4. stoljeću veoma uspješno nastaviti kapadočki oci (Bazilije Veliki, Gregorije Nisenski i Gregorije Nazijanski). Prema kraju 3. stoljeća u Antiohiji se razvija drugo veliko duhovno i teološko središte kršćanstva na Istoku. Ono na sirijsku kršćansku i kulturnu pozadinu djeluje isto onako kao aleksandrijsko na Egipat. Ako se uzme u obzir da za sirijskih careva Filipa Arabljanina (244. – 249.)²⁷ i Galijena (260. – 268.) kršćani zauzimaju utjecajna mjesta na carskom dvoru, može se s pravom zaključiti da na početku 4. stoljeća kršćansku vjeru ispovijeda tako jaka i kvalitetna manjina, da posljednji progon kršćana za Dioklecijana više nije mogao slomiti njezinu snagu.

1. Književna polemika protiv kršćanstva u 3. stoljeću

Već smo spomenuli Celza i njegov polemički spis protiv kršćanstva iz 2. stoljeća pod nazivom *Alethés lōgos*, što bi se moglo prevesti kao *Istinita kultura*. Djelo je napisano oko 178. godine. Tim je svojim napadom Celzo želio mobilizirati poganske krugove za očuvanje poganske kulture i religioznosti kojoj je s kršćanske strane prijetilo raslojavanje. Čini se da je izravni povod Celzova napada bio odgovor Justinu, filozofu i apologetu, koji je svojim spisima stavio u pitanje temeljne vrijednosti na kojima je počivala antikna poganska kultura: racionalnost, vjeru u bogove, građansku svijest i poštovanje prema tradiciji ko-

²⁶ Usp. K. BIHLMAYER, *Die syrischen Kaiser zu Rom und das Christentum*, Rottenburg, 1916., 9–28; A. BIGELMAIR, »Caracalla«, u: *LThK*, 2, 932–933; A. d'ORS, »Estudios sobre la constitutio Antoniana«, u: *Emerita*, 24 (1956.), 1–26; P. KERESZTES, »The Constitutio Antoniana and the Persecution under Caracalla«, u: *American Journal of Philology*, 91 (1970.), 446–459.

²⁷ O kompleksnom pitanju prijanja uz kršćanstvo Filipa Arabljanina usp. M. YORK, »The Image of Philip«, u: *Historia*, 21 (1972.), 320–332; L. DE BLOIS, »The Reign of the Emperor Philip the Arabian«, u: *Talanta*, 10/11 (1978./1979.), 11–43; F. ELIA, »Ancora sul cristianesimo di Filippo«, u: *Quaderni Catanesi di Storia Classica e Medioevale*, 1 (1979.), 267–283.

ju su kršćani potpunoma zapostavljali. Time je Justin pobudio veliko zanimanje i uzburkao religioznu svijest poganskih intelektualnih krugova. Celzo svojom polemikom preuzima tipične židovske klevete u odnosu na Krista i kršćanstvo: Isus je sin rimskog vojnika i preljubnice Marije, služio se magijom, muka i uskrnuće su vizionarske izmišljotine njegovih učenika, evanđelja vrve nesuglasjima, vjera kršćanskih skupina je iracionalna. Kršćanske zajednice smatra »nezakonitim udruženjima« i »odmetničkim židovstvom«, čime daje jasan signal političkoj vlasti da reagira protiv kršćanske opasnosti za državu koja gubi religiozno tlo pod nogama. Očito da je Celzov spis u kršćanskim krugovima doživljen kao poniženje. No, tada se među kršćanima nije našla osoba koja bi na Celzove dijatribe prikladno odgovorila. Kad je polovinom 3. stoljeća religiozna i kulturna slika helenističkog svijeta izmijenjena u korist kršćana, na Celzove napade odgovorio je Origen, svjestan slabosti i površnosti Celzove argumentacije i još više ponosne intelektualne i duhovne jakosti kršćanstva.²⁸

Kad Euzebij Cezarejski u svojoj *Povijesti Crkve* opisuje razdoblje od četrdeset godina prije Dioklecijanova progona, dakle od preuzimanja vlasti cara Galijena, godine 260., ističe prije svega tri slobode koje je tada uživala kršćanska religija: 1. slobodu vjeroispovijedanja svih društvenih slojeva; 2. slobodu kulta koja je dozvoljavala kršćanima nesmetano sudjelovanje u kršćanskom bogoslužju i gradnju velikih crkava (Euzebij možda s malo retoričkim uveličavanjem kaže »da su se u svim gradovima od temelja podizale prostrane crkve«²⁹); 3. slobodu naviještanja koju nitko nije ograničavao. Tu još valja spomenuti dobrohotno ponašanje državnih vlasti koje su vođe kršćanskih općina susretale s poštovanjem. Simptomatično je, međutim, da Euzebij za to razdoblje koje je prethodilo Dioklecijanovu progonstvu ukazuje na veoma ozbiljne unutarnje kršćanske slabosti: nadutost, mlitavost, zavist, licemjerje i pretvaranje. Nimalo ne šteti pastire Crkve za duhovno slabljenje kršćanskog života u vrijeme kad je Crkva uživala slobodu: »Oni o kojima držasmo da su nam pastiri zanemarili su pravilo bogoštovlja i međusobno rasplamsavali ljubomore. Osnaživali su jedino prepiranja, prijetnje, zavist, međusobno neprijateljstvo i mržnju. Za vlašću su kao za kakvom tiranijom čeznuli žarko i s ljubavlju.«³⁰

U drugoj polovini 3. stoljeća još će se pojaviti jači napadi intelektualne pogske sredine na kršćanstvo, svjesno svojih sve slabijih društvenih i kulturnih pozicija. Snošljivo postupanje rimskih careva prema kršćanima nakon Galijena u drugoj polovini 3. stoljeća nije još značilo da je neprijateljski stav pogske državne vlasti okončan. Nerijetko se događalo da su državni činovnici svom oš-

²⁸ Usp. J. PAVIĆ – T. Z. TENŠEK, *Patrologija*, KS, Zagreb, 1993., 112–113.

²⁹ EUZEBIJE, *HE*, VIII, 1, 5.

³⁰ ISTI, *HE*, VIII, 8.

trinom ustajali protiv kršćanina, kojega nikakav zakon nije štitio od takvih mjera. S druge strane, vidjeli smo da je i u samom ponašanju kršćana slabio vjernički osjećaj. To je pogodovalo da se pojavi novi val duhovne nesnošljivosti prema kršćanstvu, počevši od cara Aurelijana (270. – 275.), među obrazovanim poganskim stanovništvom. Najveći predstavnik bio je neoplatonik Porfirije (233. – 305.). Prema vlastitu iskazu u mladosti je susreo Origena. Filozofsku je izobrazbu stekao u Ateni kod Longina. No, odlučujući utjecaj na njega izvršio je Plotin, čiji je bio učenik, prijatelj i duhovni nasljednik. Negativan stav prema kršćanstvu osjeća se kod Porfirija već u ranim njegovim radovima, primjerice u *Filozofiji proroštava*. Petnaest knjiga *Protiv kršćana*, na kojima je Porfirije radio od 268. godine sve do 297., kad je car Dioklecijan poveo kampanju protiv kršćana u vojsci, široko je zamišljeni pokušaj neoplatonizma da obnovi grčku mudrost i religioznost te sačuva barem više obrazovane slojeve od sve uspješnijih prodora kršćanstva. Zadaća koju si je postavio bila je daleko teža nego Celzova sto godina ranije. U međuvremenu kršćanstvo je stvorilo književna djela koja je morao uvažavati i obrazovani paganin. Svjestan Origenova pothvata na polju biblijske egzegeze, Porfirije za svoj plan pobijanja kršćanstva poduzima radikalno razračunavanje s Biblijom. Za razliku od Celzova *Alethés lōgos*, Porfirijevo je djelo odmah izazvalo kršćansku obranu (Metodije od Olimpa, Euzebije Cezarejski, Jeronim, Apolinar Laodicejski i dr.). Na temelju fragmenata Porfirijeva djela što ga je objavio Harnack³¹, doznajemo da Porfirije ne osuđuje toliko Kristov lik, već poglavito evanđeliste, apostole i kršćane uopće. Kristu osporava božansku moć, gospodstvo nad demonima, ismijava njegovo jedno držanje pred Pilatom, sva njegova muka nedostojna je božanskoga bića. U usporedbi s Isusom, čudotvorni Apolonije iz Tijane iz 1. stoljeća za Porfirija je daleko impresivniji lik. Oštro se obrušava na evanđeliste i njihove prikaze Isusovih djela i riječi, koje su oni izmislili, dakle nisu ih doživjeli. Njihovi su izvještaji puni proturječja, netočnosti, besmislica i ne zaslužuju povjerenje. Petar i Pavao za Porfirija su bijedni likovi puni proturječja. Porfirije odbacuje središnja učenja kršćanske vjere i osnovne crte kršćanskog bogoslužja. Kristov nauk zahtijeva iracionalnu vjeru koja nije na razini filozofsko obrazovanih ljudi. Izvrgava ruglu kršćanski monoteizam nazivajući ga prikrivenim politeizmom, za utjelovljenje kaže da izaziva grozu kod Grka, kao i euharistija čiji obred nije moguće naći ni kod divljih plemena. Riječi Iv 6,53: »Ako ne jedete tijela Sina Čovječjega ...« za njega su bestijalne. Kršćansko krštenje, poštivanje bolesnih i siromašnih, kršćansko djevičanstvo nemoralne su ustanove za koje on nema nikakva razumijevanja. Karakteristična crta Porfirijeva napada na kršćanstvo je sarkazam. U kršćanstvu on ne vidi nikakvu ponudu otvorena duha za jedno drukčije religiozno gibanje. On ga gleda kao stranačku borbu između antikne

³¹ A. HARNACK, »Porphyrius' 'Gegen di Christen', 15 Bücher, Zeugnisse, Fragmente und Referate«, u: *TU*, 37/4, Berlin, 1916., 1–116.

kulture i kršćanstva, koja je došla u svoj prijelomni stadij. Jačanje kršćanstva smatra »barbarskom smjelošću«, a državne progone kršćana odobrava riječima: »Koje bi kazne mogle biti prestroge za ljude koji izdaju zakone domovine?« Sam Porfirije donosi podatak da je polovinom 3. stoljeća na tisuće kršćana pogubljeno ili nestalo u progonstvima i prisilnom radu u rudnicima. Njihova su nam imena uglavnom nepoznata. Dakako da je bio još već broj slabih koji su popustili pred carskim pritiscima (*lapsi*). Ipak, ovo je razdoblje slavni primjera kršćanskoga svjedočenja. Za Porfirija nije u toj izdaji domovine riječ o sudbini Carstva, koliko o svemu onomu što je smatrao duhovnom i religioznom tradicijom grčkoga duha. »Kontroverzija između filozofijsko-religijske znanosti i kršćanstva sve do naših dana ostala je na točki gdje ju je doveo Porfirije. Još ga se nije opovrgnulo i jedino sredstvo da bi ga se uistinu pobilo jest da mu se da pravo i kršćanstvo vrati na njegovu istinsku bit.«³² Ova će Porfirijeva kritika kršćanstva biti jedna od osnovnih podloga Dioklecijanova progona koji je želio zaustaviti religiozno propadanje helenističkog duha na koje je ukazao Porfirije.

Književna polemika poganskih intelektualaca protiv kršćana koja je bila neposredno povezana sa stvarnim progonom kršćana s državne strane ostvarila se s osobom Sosijana Hijerokla. Laktancije ga smatra »začetnikom i savjetnikom provođenja progona«³³. Kao državni činovnik, imajući pred očima Celzovo djelo, u dva je spisa pisao protiv kršćana i dao im naslov *Lógoi philaletheïs* (Govori za prijatelje istine). Hijeroklo je građu za svoja djela uzeo iz velikog Porfirijeva djela. Krist je po njemu bio vođa razbojničke bande od 900 ljudi. Njegova navodna čudesa natkrililo je Apolonije iz Tijane. Vlastita Hijeroklova misao, za razliku od Porfirija, je da Krista smatra vođom razbojnika i jače ističe Apolonija iz Tijane, neopitagorejskog putujućeg filozofa iz 1. stoljeća, čiji je legendarni lik u obliku fantastičnog romana oko 220. godine opisao Flavije Filostrat (*Život Apolonija iz Tijane*) na poticaj carice majke Julije Domne, podrijetlom iz Sirije, žene rimskoga cara Septimija Severa. Možda je Filostrat tim životopisom želio svom vremenu staviti pred oči religiozni lik kojemu bi u usporedbi s Kristom pripadala prednost.³⁴ Euzebije Cezarejski u svom polemičkom djelu protiv Hijerokla zato u središte svoje apologije stavlja usporedbu između Apolonija i Krista.

³² A. HARNACK, navod u: L. PADOVESE, »Porfirio«, u: *LEXICON. Dizionario dei teologi*, Piemme, Casale Monferrato, 1998., 1029.

³³ »Auctor et consiliarius ad faciendam persecutionem fuit«; LAKTANCIJE, *De mortibus persecutorum*, 16; hrv. izd.: *O smrti progonitelja*, 48–49. U drugom svom djelu Laktancije Hijerokla karakterizira gotovo identičnim riječima: »Auctor in primis faciendae persecutionis fuit«; ISTI, *Divinae Institutiones*, V, 2, 12–13. Kao visoki carski dužnosnik u Egiptu od god. 306. progonio je kršćane i u Aleksandriji mimo bilo kakvog prava, slao je kršćanske žene i djevice u javne kuće; usp. A BIGELMAIR, »Hierokles«, u: *LThK*, 5, 325.

³⁴ Usp. P. DE LABRIOLLE, *La réaction païenne*, Pariz, 1934., 311; Hans-Josef KLAUCK, »Ein Wundermann: Apollonius von Tyana«, u: *Die religiöse Umwelt des Urchristentums I. ...*, 140–146.

2. Progon kršćana za cara Dioklecijana

Književno neprijateljstvo prema kršćanstvu o kojem je bilo riječi još uvijek ne objašnjava relativno iznenadni Dioklecijanov preokret od velikodušne tolerancije do najžešćih progona. Dioklecijan je svoju carsku prijestolnicu imao u Nikomediji i sa svoje je palače promatrao reprezentativnu kršćansku crkvu, među njegovim dvorskim službenicima bilo je kršćana, njegova žena Priska i kćer Valerija bile su sklone kršćanskoj religiji. Budući da je bio car punih dvadeset godina (284. – 305.), a edikt o progonu kršćana objavio u veljači 303., samo dvije godine prije nego što je abdicirao, neki su suvremeni povjesničari htjeli Dioklecijana osloboditi odgovornosti za izbijanje progona. Laktancije u caru Galeriju vidi silu koja je neodlučnog Dioklecijana natjerala na progon protiv kršćana.³⁵ Na drugom mjestu on Hijerokla smatra »začetnikom i savjetnikom u pripravi progona«³⁶. Bilo je više uzroka i utjecaja koji su Dioklecijana doveli do odluke da upravo on u punoj slobodi upotrijebi državne mjere prisile i represije prema kršćanima. Središnji motiv koji ga je nosio bilo je uvjerenje da kršćanstvo sprječava rad rekonstrukcije Rimskog imperija što ga je on poduzeo na raznim poljima. Nakon osiguravanja granica i učvršćivanja državnog vodstva kroz uspostavu tetrahrije, potom prevladavanja gospodarskih teškoća i grandioznih pothvata u graditeljstvu³⁷, posvetio se gorućem vjerskom problemu koji je bez sumnje htio riješiti a to je ponovna uspostava starorimske religije. Općenito svi tetrahrijski vladari (Dioklecijan, Galerije, Maksimijan i Konstancije) uporno su se oko toga zalagali. Čelni tetrahri, dakle Dioklecijan, brinuo se za čistoću prastarih rimskih religija (*veterrimae religiones castissime curatae*), a to je obuhvaćalo sve one religije koje su u Carstvu tretirane kao *religiones licitae*. Kršćanstvo je bila *religio illicita*, i u njemu je Dioklecijan vidio opasnost za poredak. Kršćanima se, tamo još od Neronova progonstva, polovinom 1. stoljeća, nije opraštala činjenica da oni religioznom propagandom potkopavaju same temelje Rimskog carstva. Prema Tacitu to im se nije moglo oprostiti. Zato nikad neće moći postati *religio licita*. Oni su »mrzitelji ljudskog roda« (*odium generis humani*), »smrtonosno praznovjerje« (*mortalis superstitio*), »nedopušteno praznovjerje« (*superstitio illicita*) i »izopačena religija« (*perversa religio*)³⁸, »nevjernici« (*sacrilega mente*) koji se okupljaju u »bezbožnim i zavjereničkim« udrugama (*nefariae conspirationis*) i zbog toga su smatrani neprijateljima bogova i rimske religije.³⁹ Kršćani zaslužuju

³⁵ Usp. LAKTANCIJE, *De mortibus persecutorum*, 11; hrv. izd.: *O smrti progonitelja*, 41.

³⁶ Usp. LAKTANCIJE, *De mortibus persecutorum*, 7; hrv. izd.: *O smrti progonitelja*, 31–33.

³⁷ Usp. *isto*.

³⁸ TACIT, *Annales*, XV, 44.

³⁹ *Acta proconsularia*, CXII–CXIII, navod u: W. H. C. FRIEND, »Persecuzioni«, u: *Dizionario patristico e di antichità cristiane*, II, Marietti, Casale Monferrato, 1983., 2767 (2756–2769). Te

represiju kao »tajna i mračnjačka nacija« (*latebrosa et lucifuga natio*)⁴⁰. Tetrarsi su sumnjali u lojalnost kršćana i u njihovu odbacivanju mnogoboštva gledali opasnost za državni status. Žrtvovanje u čast vladara koji su božanska emanacija na zemlji bio je izraz odanosti i lojalnosti, ali istodobno i religijski čin oživljavanja starorimske religije.

Ne čudi što su Dioklecijan i Galerije progonom najprije udarili na vojsku, a zatim na dvor i carsku upravu. Zbog uvjerenja da je spas države u izravnoj vezi s očuvanjem starih religija, dogodila su se velika krvoprolića.⁴¹ Kršćani se nisu opirali vojnoj službi već su se suprotstavljali sudjelovanju u bogoslužnom činu koji im je štovanjem cara bio nametnut u različitim oblicima, otkako su se sami vladari proglasili sinovima Jupitra i Herkula. Već godine 300. Dioklecijan je naredio da svi vojnici moraju žrtvovati bogovima ili napustiti vojsku.⁴² Kad je u veljači godine 303. objavio opći edikt u ime četiriju careva, u njemu se nalagalo razaranje kršćanskih crkava i predaju kršćanskih svetih knjiga, a edikt je zabranjivao i kršćanske bogoslužne čine. Kršćani su doživjeli težak udarac i opću degradaciju, oduzeta im je sloboda i pravo glasa.⁴³ Koliki su bili razmjeri mučenja i sudačkih presuda svjedoči Laktancije: »U sudnicama, pred sudačkim tribunalom, postavljeni su žrtvenici, da bi parbenici najprije žrtvovali i tako iznijeli svoju obranu: sucima se dakle pristupalo kao bogovima.«⁴⁴ Na Zapadu je car Maksimijan poslušno provodio Dioklecijanov edikt u Italiji, dok je Konstancije u Galiji i Britaniji dopustio rušenje crkava, ali nije poduzimao utamničenja ni smaknuća.⁴⁵ Nakon prvoga Dioklecijanova edikta uslijedila su druga dva iste 303. godine. Drugi carski ukaz pogodio je osobito crkvenu organizaciju, biskupe, prezbitere, đakone, lektore i egzorciste. Tamnice, prije svega načinjene za ubojice i oskvr-

optužbe navode osobito cara Domicijana na progon kršćana; usp. M. SORDI, »La persecuzione di Domiziano«, u: *RSCI*, 14 (1960.), 1–26; S. ROSSI, »La cosiddetta persecuzione di Domiziano. Esame delle testimonianze«, u: *Giornale Italiano di Filologia*, 15 (1962.), 303–341; L. BARNARD, »Clement of Rome and the Persecution of Domitian«, u: *New Testament Studies*, 10 (1964.), 251–260; P. KERESZTES, »The Jews, the Christians, and the Emperor Domitian«, u: *VC*, 27 (1973.), 1–28; Ph. PERGOLA, »La condamnation des Flavies 'chrétiens' sous Domitian«, u: *MEFRA*, 90 (1978.), 407–423.

⁴⁰ Optužba Cecilija koju bilježi MINUCIJE FELIKS u djelu *Octavius*, 8, 4.

⁴¹ Usp. W. H. C. FRIEND, »Persecuzioni«, 2767–2768 (2756–2769); ISTI, *Martyrdom and Persecution in the Early Church*, Oxford, 1965., 572–604.

⁴² Usp. EUZEBIJE, *HE*, VIII, 4, 2–3.

⁴³ »Religionis illius homines carerent omni honore ac dignitate, tormentis subiecti essent, ex quocumque ordine aut gradu venirent ... libertatem denique ac vocem non haberent«, LAKTANCIJE, *De mortibus persecutorum*, 13; hrv. izd.: *O smrti progonitelja*, 45.

⁴⁴ »Ad iudices tamquam ad deos adiretur«, LAKTANCIJE, *De mortibus persecutorum*, 15; hrv. izd.: *O smrti progonitelja*, 48.

⁴⁵ Usp. LAKTANCIJE, *De mortibus persecutorum*, 15; hrv. izd.: *O smrti progonitelja*, 49.

nitelje grobova, sada su bile pune crkvenih službenika.⁴⁶ Treći edikt je sadržavao poblizje upute za postupak protiv klera. Tko bi žrtvovao poganskim bogovima bio bi pušten na slobodu, a tko bi odbio bio bi mučen na razne načine i smaknut.⁴⁷ Četvrti, posljednji edikt, u proljeće 304. zaključio je zakonodavne mjere protiv kršćana, propisujući žrtvovanje bogovima za sve bez iznimke.⁴⁸

Dioklecijan je u jesen 303. u Rimu proslavio *vicennalia*, dvadesetgodišnjicu svoje vladavine, i tom zgodom posebno istaknuo svoju vjeru u rimsku religiju koju je oživio. No Rimljani nisu bili osobito impresionirani tim carevim nastojanjima oko oživljavanja rimske religije. Razočaran se vratio u Nikomediju, pao je u depresiju i ozbiljno obolio. Nije moguće točno procijeniti broj ubijenih za Dioklecijanova progona, pogotovo je to teško utvrditi za zapadni dio Carstva, jer glavni svjedoci Dioklecijanova progona, Laktancije i Euzebije, potpuno šute o opsegu Maksimijanovih mjera na Zapadu. Zasigurano je bilo progona i mučenja kršćana u Italiji, no podaci o njima su prilično nesigurni. Istočne pokrajine Carstva, uključujući Balkan i Ilirik, doživjele su svu težinu progona u strašnim razmjerima od prvog edikta godine 303., pa do Galerijeva proglašenja o toleranciji iz godine 311. Na osnovi veoma točnih podataka o mučenicima u Palestini i Egiptu koje donosi Euzebije, primijenivši njegova mjerila za ostale istočne provincije s relativno jakom gustoćom kršćanskih vjernika, dolazimo do ukupnog broja od nekoliko tisuća smaknutih kršćana za Dioklecijanova progona. Tom broju valja pridodati brojne priznavaoce toga vremena koji su bili podvrgnuti mukama, a potom osuđeni na prisilni rad u rudnicima.⁴⁹

Nakon što je 1. svibnja 305. počela druga tetrahija, koja je dovela na prvo mjesto Konstancija Klora na Zapadu, Galerija na Istoku, a Severu i Maksiminu Daji donijela dostojanstvo cezara, na Zapadu se cesar Sever priklonio politici snošljivosti koju je provodio Konstancije. Kasnije promjene među vladarima na Zapadu, kad je Konstantin godine 306. naslijedio svoga oca Konstancija, a Maksencije iste godine istisnuo Severa, nisu smanjile snošljivost, jer su se ti vladari na Zapadu protivili iz različitih pobuda svakom progonu kršćana. Istočni dio Carstva, međutim, nije bio pošteđen. Progon kršćana je nastavljen sve do Galerijeva proglašenja o toleranciji godine 311. Osobito je okrutne mjere protiv kršćana poduzimao i provodio Maksimin Daja.

⁴⁶ Usp. EUZEBIJE, *HE*, VIII, 6, 9.

⁴⁷ Usp. ISTI, *HE*, VIII, 6, 10.

⁴⁸ Usp. ISTI, *De mart. Palest.*, 3, 1.

⁴⁹ Usp. ISTI, *HE*, VIII, 12, 10. Laktancije svoje djelo o smrti progonitelja posvećuje priznavaocu Donatu koji je u to vrijeme podnio raznolike teške muke; usp. LAKTANCIJE, *De mortibus persecutorum*, 16; hrv. izd.: *O smrti progonitelja*, 49–50.

Preokret je nadošao s teškom bolešću augusta Galerija, koju su kršćani tumačili kao ruku Božje providnosti. Laktancije, pouzdani svjedok i minuciozni izvjestitelj strašnog razvoja bolesti raka koji je izjedao tijelo cara Galerija,⁵⁰ smatra da je car s pogoršanjem bolesti počeo razmišljati o posljedicama svojega postupka protiv kršćana. Rezultat tih razmišljanja čovjeka na samrtničkoj postelji je Galerijev edikt iz Sardike (današnja Sofija, u Bugarskoj) s nadnevkom 30. travnja godine 311.⁵¹ U tom proglasu na početku se veli da je politika sile prema kršćanima, koju je od početka provodio svom energijom, bila zabluda i promašaj. Kaže da su carevi prijašnjim mjerama htjeli samo dobro državi, da su željeli sve dovesti u sklad sa starim zakonima i javnim poretkom Rimljana. Htjeli su da se i kršćani, koji su napustili način života svojih predaka, vrate zdravom razumu, jer ih je obuzela takva glupost da nisu više slijedili odredbe svojih starih, nego su po svojoj volji i želji stvarali zakone koje će obdržavati i s raznih strana skupljali su različite narode. Edikti o progonima, međutim, nisu mogli slomiti većinu kršćana. Posljedica toga je vjerska anarhija u kojoj se niti odaje dužno štovanje starim bogovima, a niti se časti kršćanski Bog. Da bi se uklonilo to stanje, carevi su odlučili dati oprost kršćanima i dopuštaju »da kršćani opet postoje i da smiju održavati svoje vjerske sastanke, uz pretpostavku da ne poduzimaju ništa protiv javnog reda«⁵². Dužnosnicima se obećaje daljnji spis, u kojemu će se dati pobliže upute o provedbi dekreta, a kršćanima se nalaže da se moraju moliti svojem Bogu za carevo zdravlje, za državu i za svoje, kako bi država u cijelosti ostala očuvana i sigurna, a kršćani mogli bezbrižno živjeti u svojim domovima.

Značenje Galerijeva edikta je povijesno veoma važno i s dalekosežnim posljedicama. Po prvi put jedan je carski ukaz kršćane priznao i time ih oslobodio mukotrpne pravne nesigurnosti prošlih vremena. Kršćanstvo nije više *superstitio* i *religio illicita* već je izjednačeno s drugim kultovima izričitom državno-pravnom tolerancijom. To je kršćanima značilo daleko više od snošljivosti i slobode koju su imali u razdobljima mira u prijašnjim vremenima ali bez ikakve pravne osnove. Na Zapadu glede primjene edikta nije bilo nikakvih poteškoća oko njegove provedbe, jer je on davao samo pravnu osnovu stanju koje je već dulje postojalo. Na Istoku, međutim, car Maksimin Daja nije javno ni pismeno objavio edikt

⁵⁰ Usp. LAKTANCIJE, *De mortibus persecutorum*, 33; hrv. izd.: *O smrti progonitelja*, 89–92. EU-ZEBIJE pojašnjava narav bolesti: »Nascitur ei ulcus malum in inferiori parte genitalium«; HE, VIII, 16, 3; *Vita Const.*, I, 5.

⁵¹ O ediktu iz Sardike i o prestanku progona usp. M. R. CATAUDELLA, »La data dell'editto di Serdica e i vicennalia de Galerio«, u: *Rivista di cultura classica e medioevale*, 10 (1986.), 269–286; I. SEGA, »L'editto di Galerio del 311«, u: *Scritti in onore de C. Vassalini*, Varese, 1974., 445–458.

⁵² »... ut denuo sint Christiani et conventicula sua componant, ita ut ne quid contra disciplinam agant«; LAKTANCIJE, *De mortibus persecutorum*, 34; hrv. izd.: *O smrti progonitelja*, 93.

već je samo usmeno zapovjedio svojim upraviteljima da popuste u proganjanju kršćana, a oni su pismenim putem, preko prefekta garde Sabina, jedan drugome prosljedili tu naredbu u kojoj je priopćeno upravnoj vlasti da se nijedan kršćanin ne smije više uznemirivati ili kažnjavati zbog svojih vjerskih čina.⁵³ Kod kršćana istočnog dijela Carstva došlo je do velikog olakšanja i veselja. Zatvorenci i prognani koji su bili na prisilnom radu u rudnicima vraćali su se svojim domovima, u crkvama koje nisu bile razrušene vjernici su se u velikom broju okupljali, oni koji su za progona otpali tražili su pomirenje s Crkvom. Čak su i pogani sudjelovali u radosti kršćana i čestitali im na neočekivanom preokretu.⁵⁴

Maksimian je, međutim, nastavio svojom protukršćanskom propagandom i nagovaranjem carskih činovnika da poduzimaju mjere protiv kršćana. Dao se i na reorganizaciju poganskih bogoslužja. Svi su gradovi dobili svećenike i nad-svećenike, koji su bili izabrani među činovnicima osobito vjernim državi.⁵⁵ Opet su uslijedila hapšenja, osude na smrt i smaknuća. Položaj za kršćane iznenada se opet poboljšao dopisom cara Maksimina Daje prefektu Sabinu potkraj 312. godine. U njemu se kaže kako se kršćani ne smiju podvrgavati grdnjama i zlostavljanjima, nego se moraju privesti priznavanju kulta bogova radije ljubaznošću i poukom. Riječ je, dakle, o ograničenoj snošljivosti. Razumljivo da su kršćani ovaj carski reskript, nakon gorkih iskustava, primili s malo povjerenja i nisu mu se osobito veselili. Razlog ovog novog kursa Maksimina Daje uvjetovan je dalekosežnim događajima koji su se zbivali u zapadnom dijelu Carstva. Naime, nakon pobjede cara Konstantina nad Maksencijem na Milvijskom mostu u listopadu 312., pobjednik je odmah intervenirao u prilog kršćana kod Maksimina kojemu je nova politička stvarnost savjetovala povlačenje na tolerantniju liniju.

III. CRKVA I DRŽAVA ZA KONSTANTINOVA OBRATA

Onodobni autori, povjesničari Euzebije i Laktancije, najdublje su uvjereni u providnosno poslanje cara Konstantina za slobodu i razvitak kršćanstva. Sam Konstantin svoju osobnu religioznost nedvojbeno povezuje s poslanjem koje mu je od Boga namijenjeno za sav Imperij. Atmosfera Konstantinove očinske kuće svakako je bila prijateljska prema kršćanima. Upućuje na to i činjenica što je njegov otac Konstancije jednoj svojoj kćeri dao ime Anastazija koje se tada moglo

⁵³ EUZEBIJE, *HE*, IX, 1, 3–6.

⁵⁴ ISTI, *HE*, IX, 1, 7–11.

⁵⁵ LAKTANCIJE, *De mortibus persecutorum*, 36; hrv. izd.: *O smrti progonitelja*, 96–97; Laktancije uz ostala zla koja je Maksimian Daja činio, osobito potanko opisuje njegovu moralnu raskalašenost i razvrat, te grozne postupke prema onim ženama koje mu se ne bi podavale; usp. *isto*, 38–40.

naći samo u kršćana. U tu se očinsku kuću, svom ocu Konstanciju, vratio Konstantin godine 305. nakon svoga bijega iz Nikomedije gdje je doživio početak i svu težinu progona i već tada osjetio svu nepravdu i zlo koje se čini kršćanima. Kad je Konstantina 306. očeva vojska proglasila augustom, zadržao je očevu liniju vjersko-političke tolerancije prema svojim kršćanskim podanicima i svjesno zauzeo stav nezavisnosti prema istočnim vladarima.

Likovi na novcu pokazuju da se Konstantin odvajava od tetrarhijske teologije tako da umjesto Herkula odabire *Sol invictus* svojim posebnim zaštitnikom.⁵⁶ Time izražava novu političku koncepciju. Car koji se utječe njegovoj zaštiti i uživa njegovu pomoć, pozvan je vladati sudbinom cijeloga Carstva. Time se objavljuje careva pretenzija za sveopćom vlašću, a njegov je zaštitnik *Sol invictus* u obliku galskoga Apolona.

Prvi korak prema ostvarenju svoje koncepcije Konstantin je poduzeo u ranu jesen godine 312. kada se, protiv savjeta svoje okoline, s brojcano slabijom vojskom upustio u sukob protiv uzurpatora Maksencija koji je vladao Italijom i Afrikom. U brzom naletu Konstantin je pregazio Maksencijevu obranu u sjevernoj Italiji, brzo napredovao prema Rimu, a konačni sukob i pobjeda Konstantina nad Maksencijem dogodila se 28. listopada 312. u bitci na Milvijskom mostu. Maksencije je izgubio prijestolje i život, a Konstantin je postao jedini vladar Zapada i sjeverne Afrike s najbogatijom prijestolnicom zapadnog Rimskog carstva.

Konstantin je bio uvjeren da mu je znak križa koji mu je bio u snu objavljen prije bitke na Milvijskom mostu bio objava Kristova, pa je on taj križ preobrazio u Kristov monogram i Kristovom je pomoći pobijedio svojega protivnika. Od toga događaja potječe njegovo štovanje Krista kao Boga koji je njegov zaštitnik.⁵⁷

⁵⁶ »Bog sunca štovao se u svim dijelovima Carstva u raznim likovima, u Galiji kao Apolon, u vojsci kao Mitra. On je bog cijeloga Carstva«; H. JEDIN, *Velika povijest Crkve, I, Od praopćine do ranokršćanske Velecrkve*, KS, Zagreb, 1972., 439.

⁵⁷ Izvještaj o križu, odnosno o monogramu pod čijom zaštitom je Konstantin pobijedio Maksencijevu vojsku, nalazimo i kod Laktancija i kod Euzebija; usp. LAKTANCIJE, *De mortibus persecutorum*, 44; hrv. izd.: *O smrti progonitelja*, 109: »U snu bude Konstantin opomenut neka na štitove svojih vojnika stavi nebeski Božji znak (*caeleste signum Dei*) i neka tako otpočne boj. Poslušavši taj nalog, naslikao je nakošeno slovo X, zaokruženo pri vrhu, i tako naznačio na štitovima Krista«; EUZEBIJE, *De vita Const.*, 1, 27–32. Neki suvremeni znanstvenici sumnjaju u autentičnost Konstantinova obraćenja god. 312. Usp. H. CHADWICK, »Conversion in Constantine the Great«, u: D. BAKER (izd.), *Religious Motivation: Biographical and Sociological problems for the Church Historian. Papers Read at the 16th and 17th Meeting of the Ecclesiastical History Society*, Oxford, 1978., 1–13; T. G. ELLIOT, »Constantine's Conversion. Do we really Need it?«, u: *Phoenix*, 41 (1987.), 420–438; ISTI, »Constantine's Early religious Development«, u: *Journal of Religious History*, 15 (1989.), 283–291; ISTI, »Constantine's Conversion Revisited«, u: *The Ancient History Bulletin*, 6 (1992.), 59–62, gdje autor tvrdi da se Konstantin bio obratio na kršćanstvo već u godinama 303.–305. i da je to bila njegova reakcija na Dioklecijanove progone. Usp. F. CORSARO, »Sogni e visioni nella teologia della Vittoria di Costantino

Iako Konstantinova okolina taj nebeski znak tumači u neodređenom značenju božanstva, Konstantinovi naredni potezi pokazuju da je riječ upravo o Kristovu znaku. Naime, već godine 315. na kovanom novcu na kojem se nalazi Konstantinov lik na njegovoj kacigi vidi se jasan Kristov monogram. Novac iz sisačke kovnice iz godine 317./18. donosi isti znak na carevoj kacigi, a od 320. pojavljuje se novac s Kristovim monogramom u polju uz *vexillum*.⁵⁸ Iako se sve do godine 322. može još naći kovanica s likom nepobjediva sunca, jasno se može pratiti kako Konstantin prihvaća vjeru u Krista kao vlastito uvjerenje.

Nakon pobjede u listopadu 312. Konstantin svojim odlukama pokazuje sve jasnije kršćansko opredjeljenje. Još iste 312. godine u pismu prefektu sjeverne Afrike daje nalog da zaplijenjena crkvena imovina bude vraćena. U jednom drugom pismu katoličkom biskupu Cecilijanu Kartaškom daje se veća svota novca za kler »za troškove zakonitoga i najsvetijeg katoličkog bogoslužja«⁵⁹. Možda je cara na tu potrebu katoličkog kulta podsjetio biskup Osije koji se u pismu po prvi put pojavljuje, a nakon toga bit će stalni carev savjetnik za crkvena pitanja. Iz tih povijesnih momenata smijemo zaključiti da se u Konstantinu u tom vremenskom razdoblju, između 312. i 313., dogodio osobni preokret prema kršćanstvu.

U veljači 313. sastali su se Konstantin i Licinije u Milanu prilikom svadbe Licinija i Konstancije, sestre Konstantinove. U vjerskim pitanjima postignut je dogovor. Nije tu riječ o nekom milanskom ediktu, kako se to ranije pretpostavljalo, već o konvenciji. To je proglas o toleranciji. Zapravo carevi su se dogovorili o provedbi i proširenju Galerijeva edikta. Da je riječ zaista o dogovoru, svjedoče i dva Licinijeva edikta koje je objavio nakon pobjede nad Maksiminom Dajom, u kojima se Licinije poziva na sastanak u Milanu (poznat kao »Milanski edikt«) a donose ih i Laktancije i Euzebij.⁶⁰ Laktancijev latinski spis u uvodu se poziva na pregovore u Milanu. Naglašava se kako carevi žele da se vjerska pitanja srede u smislu tolerancije. Svatko, pa i kršćanin, ima punu slobodu slijediti vjeru koja mu najviše odgovara. U tome vide jamstvo za daljnju dobrohotnost najvišeg

e Licinio«, u: *Augustinianum*, 29 (1989.), 333–349, gdje autor nije čuo autentičnost Konstantinova sna (po našem sudu neutemeljeno).

⁵⁸ H. v. SCHOENEBECK, *Breiträge zur Religionspolitik des Maxentius und Constantin*, Leipzig, 1939.; H. JEDIN, *nav. dj.*, 443–444.

⁵⁹ EUZEBIJE, *HE*, X, 6, 1–5.

⁶⁰ Usp. LAKTANCIJE, *De mortibus persecutorum*, 48; hrv. izd.: *O smrti progonitelja*, 119–123; EUZEBIJE, *HE*, X, 5, 1–14. Suvremeni znanstvenici su gotovo jednodušni u mišljenju da tzv. »Milanski edikt« nije nikad postojao; usp. J. R. PALANQUE, »À propos du prétendu édit de Milan«, u: *Byzantion*, 10 (1935.), 607–616. Pa ipak ima autora koji su uvjereni u njegovu autentičnost; usp. M. ADRIANI, »La storicità dell'editto di Milano«, u: *Studi Romani*, 2 (1954.), 18–32; M. ANASTOS, »The Edict of Milan (313). A Defence of its Traditional Authorship and Designation«, u: *Revue des Études Byzantines*, 25 (1967.), 13–41.

božanstva (*summa divinitas*)⁶¹. Vrijeme do konačne Konstantinove pobjede nad Licinijem i njegove samovlade od 324., Konstantin je iskoristio za privođenje kršćanske Crkve državi i za traženje nekog oblika zajedničkih odnosa koji bi odgovarali njegovoj predodžbi o obostranom poslanju. Tu je on najprije posredovao u katoličko-donatističkom sporu u Africi, kad je kršćanska strana (čini se preko katoličkog biskupa Cecilijana) u crkvenom sporu tražila državnu vlast neka ona odredi nepristrane suce. Car ne može odbiti zahtjev. Doduše, određuje biskupe za rješavanje spora,⁶² no postavlja se pitanje, može li se takvo crkveno pitanje prenijeti svjetovnom sudu, tim više što je konačna presuda proglasila Donata krivim a Cecilijana pravovaljanim biskupom. Iako su se donatisti bunili na presudu, a o istom je predmetu sazvana sinoda u Arlesu (314.), car se jasno stavio na stranu Cecilijana i njegovih pristaša. Kad su početkom 317. godine zbog takvih presuda nastali nemiri u kojima je sudjelovala i vojska, i nakon toga donatistički biskupi bili prognani a njihove crkve zaplijenjene, car se s rezignacijom na neko vrijeme povukao i tako veoma rano morao iskusiti da se raskoli u kršćanstvu još više učvršćuju ako se žele riješiti sredstvima državne moći. No ti carski postupci jasno pokazuju da je Konstantin pod utjecajem kršćanskih predodžbi, da kršćanska religija uživa stanovitu prednost. Osobito mu je stalo da moralne i religiozne vrednote kršćanske vjere i autoritet vođa kršćanskih zajednica upotrijebi na dobro države.

U borbi oko vlasti u rimskom imperiju i pošto je Licinije protivno dogovoru s Konstantinom počeo progoniti kršćane, simpatije i nade kršćana Male i Prednje Azije priklonile su se augustu Zapada. Nakon pobjede Konstantina nad Licinijem kod Drinopolja i Krizopolisa (324.), velika je radost zahvatila kršćane u istočnom dijelu Carstva: »ljudi su se radovali sadašnjim događajima i očekivali buduća«⁶³, osobito nakon što je Konstantin stanovnicima istočnih provincija uputio proglas u kojemu naglašava da je uklonio nepravdu nanесenu kršćanima u doba progona. Osvrćući se na najnovije događaje kaže da su bili velika borba za priznavanje kršćanskog Boga, koji je svoju moć očitovao u uspjehu Konstantinove vojske. Taj ga je Bog izabrao za svoje oruđe da bi narode »priveo k službi svetomu zakonu i proširio blaženu vjeru«. Edikt završava opomenom da svim strahopoštovanjem

⁶¹ »Milanskim ediktom« poganskoj se religiji nijeće status jedine religije, mada i dalje ona ostaje privilegirana religija, u skladu s Galerijevim ediktom iz Sardike. O značenju »Milanskog edikta« za odnos između između Države i religije, usp. G. LOMBARDI, »L'editto di Milano del 313 e la laicità dello stato«, u: *SDHI*, 50 (1984.), 1–98.

⁶² Car Konstantin je odredio rimskog biskupa Miltijada kao *iudex datus* za rješavanje spora između kartaškog biskupa Cecilijana i Donata; usp. A. BARZANÒ (ur.), *Il cristianesimo nelle leggi di Roma imperiale*, 65–66; K. M. GIRARDET, »Das Reichskonzil von Rom (313): Urteil, Einspruch, Folgen«, u: *Historia*, 41 (1992.), 104–116.

⁶³ EUZEBIJE, *HE*, X, 9, 6–8; ISTI, *Vita Const.*, 2, 19.

valja služiti »božanskom zakonu«, tj. kršćanstvu.⁶⁴ U jednom daljnjem obraćanju istočnim provincijama znakovita je Konstantinova molitva na kraju pisma u kojoj se obraća svetomu Bogu i izražava osobno opredjeljenje za kršćanstvo: »Pod tvojim vodstvom sam započeo i dovršio spasonosna djela. Dao sam tvoj znak nositi pred vojskom i doveo je tako do slavni pobjeda; i ako bi me zvala bilo kakva nužda države, slijedit ću iste upute tvoje moći i poći protiv neprijatelja. Zato sam ti posvetio svoju dušu . . . , tvoje ime ljubim, štujem tvoju moć, koju si objavljivao mnogim znakovima i tako jačao moju vjeru. Žudim za tim da sam podmetnem pleća i da ti ponovno izgradim presveti dom.«⁶⁵ Caru je pred očima jasan cilj: obnova i izgradnja kršćanske Crkve. Konstantin, iako pobjednik, ne želi progoniti pristaše poganstva ili ih siliti na kršćanstvo. U istom pismu jamči se sloboda savjesti: »Svatko neka vjeruje kako mu srce hoće.«⁶⁶

Činjenica slobode kršćana i kršćanskog vladara s kojim je kršćanstvo zakoračilo u novo doba, postavlja dva pitanja koja traže odgovor. Prvo, kako protumačiti privlačnost i proboj kršćanstva u sve društvene slojeve, a ne nekog drugog vjerskog pokreta onoga vremena? Drugo, kako protumačiti »konstantinski preokret« i ulogu Konstantinovu?⁶⁷

Glede prvog pitanja odgovor da je kasnoantiknu kulturu zahvatio proces moralnog i religioznog raspadanja još ne dodiruje pravu stvarnost. Konačnu pobjedu kršćanstva valja tražiti u unutarnjim činionicima. Prije svega u snažnom moralnom karakteru kršćana. Crkva je svoje kandidate za krštenje podvrgavala strogo izboru. Time je stekla visoki postotak visokokvalificiranih članova. Prilikom pristupanja krštenju bilo im je jasno rečeno da se od njih traži radikalni obračun s njihovim dotadašnjim životom. Origen je svojim kandidatima za krštenje otvoreno davao do znanja da ih kao kršćane čeka svjedočenje za Krista i da moraju biti spremni za mučeništvo. Time je Crkva držala visoku religioznu i moralnu razinu života u kršćanskim općinama. Suočeni s progonima kršćani nisu gajili osjećaj mržnje ni osvete. I poganska je okolina s divljenjem pratila držanje kršćana pre-

⁶⁴ ISTI, *Vita Const.*, 2, 42.

⁶⁵ ISTI, *Vita Const.*, 2, 55.

⁶⁶ ISTI, *Vita Const.*, 2, 56.

⁶⁷ Usp. N. H. BAYNES, *Constantine the Great and the Christian Church*, Oxford, ²1972. (London, ¹1931.); J. VOGT, »Die Konstantinische Frage«, u: *Atti del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, Rim, 1955., VI, 733–779; ISTI, *Constantin der Grosse und sein Jahrhundert*, München, ²1960. (izvorno izd. 1949.); P. BREZZI, *Dalle persecuzioni alla pace di Costantino*, Rim, 1960.; S. CALDERONE, *Costantino e il cattolicesimo*, Firenze, 1962.; A. H. M. JONES, *Constantine and the Conversion of Europe*, New York, 1962.; G. VON RUHBACH (izd.), *Die Kirche Angesicht der konstantinischen Wende*, Darmstadt, 1976.; L. DE GIOVANNI, *Costantino e il mondo pagano. Studi di politica e di legislazione*, Napulj, ²1977. (Napulj, ¹1972.); T. D. BARNES, *Constantine and Eusebius*, Cambridge, 1981.; J. BLEICKEN, *Constantin der Grosse und die Christen: Überlegungen zur konstantinischen Wende*, Oldenbourg, 1992.

ma onima koji su ih progonili. No, ono odlučujuće je lik Isusa Krista i poruka koju je naviještao. Naviještanje utjelovljenja jedinorođenoga Sina Božjega, njegove otkupiteljske smrti na križu i nade u uskrsnuće koju je obećao činjenica je iz koje svi spomenuti čimbenici poprimaju svoju snagu. Ta jedinstvena i apsolutna novost ostavila je daleko iza sebe sva druga vjerska strujanja onoga vremena, a bila je napokon razlogom koji je doveo i Konstantina do priznavanja kršćanskoga Boga. Doživljaj novosti u svojoj cjelini, što su ga Kristov lik i poruka dali kasnoantiknom čovječanstvu, držimo najdubljim povijesno dostupnim razlogom koji je kršćanstvo doveo do trijumfa nad poganskim otporima u prva tri stoljeća.

Glede drugog pitanja općenito vlada suglasnost da je preokret u odnosima kršćanske Crkve i rimske državne vlasti, što ga je izveo Konstantin, događaj od presudne važnosti za svjetsku povijest. Doduše, sudovi o njegovim posljedicama za kršćanstvo znatno se razlikuju, već prema shvaćanju Crkve onoga koji želi ocijeniti taj događaj. Neki kažu da je Konstantinu uspjelo savezom s Crkvom dovesti Crkvu u službu države, da je tu temelj sustava cezaropapizma i ovisnosti Crkve o državi. Crkveno se vodstvo, navodno, tada dalo zavesti željom za vlašću, osiguralo je sebi položaj državnim povlasticama, nastojalo zavladata područjima profane kulture. Jednom riječi držanje Crkve u »konstantinskom obratu« gleda se kao otpad od evandeoskog ideala. Gleda li se »konstantinski obrat« iz tadašnjih vrela, a ne iz sadašnje prosudbe povijesnih događaja koji su uslijedili, anakronističko je na početku 4. stoljeća zamišljati neutralnu državu u pluralističkom društvu. Stoga je sasvim prirodno razmišljanje kršćana onoga vremena da zamišljaju vladavinu cara, o čijem iskrenom približavanju njihovoj vjeri nije bilo sumnje, gdje će kršćanstvo polako zauzeti mjesto poganskog kulta. Psihološki je razumljivo da su se njihova srca priklonila takvom caru. Kad Euzebije na početku 10. knjige svoje *Crkvene povijesti* donosi riječi Ps 97: »Pjevajte Gospodinu pjesmu novu, jer učini djela čudesna«⁶⁸, te kad u pomazanom kralju Staroga zavjeta gleda uzor za Konstantina, tko bi uz takav teokratski nazor o kršćanskom caru očekivao od tadašnjih biskupa da odmah uoče opasnost, koja je objektivno ležala u razvitku novih odnosa između države i Crkve. Tko bi im zamjerio što nije odmah bilo proročkih opomena, zaista bi tražio previše.

Konstantinski je obrat donio puno pozitivnih i više negativnih mogućnosti koje su se pružile Crkvi. Pozitivno je da se Crkva sada mogla slobodno posvetiti nesmetanoj izgradnji nutarnjeg crkvenog života. Sloboda kulta i naviještanja zakonski je zajamčena. Moguć je popravak i gradnja novih zgrada za kršćansko bogoštovlje i u tome država bogato pomaže. Stvoreni su prikladni uvjeti za raznolike oblike katehetske poduke, propovijedanje i sakramentalni život. Crkveni pisci razvijaju pastoralnu i teološku književnost, a misijski se rad mogao blago-

⁶⁸ EUZEBIJE, *HE*, X, 1, 3.

tvorno razvijati. Tim momentima valja dodati još jedan izuzetno važan. Crkvi je otvorena mogućnost posvetiti se kristijanizaciji profane kulture. Budući da je ona živjela u svjesnoj udaljenosti od kulturne okoline i poganskog javnog života, sada ju je stečena sloboda izvela iz te zatvorenosti ali i izložila opasnosti da pri pokušaju prožimanja profane kulture kršćanskim idejama preuzme elemente koji su bili strani njezinoj vjeri i ćudoređu te ih iskrivljavali. Kršćansko se vodstvo našlo pred velikom odgovornošću očuvanja unutarnje evanđeoske slobode pred izazovom interesa »kršćanskog« Carstva.

Negativne i opasne mogućnosti koje su se krile zbog prednosti koju je kršćanska religija uživala za Konstantina bile su u tome da su sada mnogi tražili ulaz u Crkvu, što je donosilo društvene i profesionalne prednosti, ali to je moglo imati za posljedicu kvalitativni pad ćudoredne i vjerske razine kršćanskih zajednica. Zdravi i lucidni vođe kršćanskih općina zato su u to vrijeme još veću odgovornost pridavali katekumenskoj pouci. Najteža zadaća pred kojom se Crkva našla bila je zauzeti ispravan stav prema novim odnosima Crkve i države. Euzebije još sasvim bezazleno slavi Konstantina kad kaže: »Biskupi su od cara primali pisma, počasti i novčane poklone«. ⁶⁹ Nakon progona očito da je bila velika napast prihvatiti »državne jasl« ne sluteći opasnost gubitka slobode. Veća je opasnost dolazila s carske strane, nastojanjem da se Crkvu ne uzima kao samostojan partner, nego da ju se podloži interesima države i tako uguši njezina nezavisnost i sloboda na unutarnjem crkvenom planu. Time se naslućivala i opasnost da Crkva izgubi kritički glas kao moralni korektiv u društvu. S tim su se izazovima suočili kršćani i njihovi pastiri veoma brzo. Veliki muževi Crkve, kao Atanazije Aleksandrijski, Bazilije Veliki, Ivan Zlatousti, na Istoku, te Hilarije, Ambrozije, Leon Veliki, na Zapadu i brojni drugi nastojali su i znali u novim društvenim i političkim okolnostima, cijeneći slobodu koju im je država jamčila, sačuvati samostalnost Crkve od presizanja države u njezin unutarnji život.

Summary

»EKKLESÍA AND POLÍS« POLITICS IN EARLY CHRISTIAN THOUGHT

The image of the Hellenic religious world at the beginnings of the Christian era is featured with a multitude of negative religious circumstances: the cult of emperors that was assigned with the significance of State religion; the onslaught of mystic cults, superstition, astrology, magic, believing in dreams and the skill of interpreting them, believing

⁶⁹ ISTI, *HE*, X, 2, 2.

in miracles and yearning for lost health. A positive moment from the Christian aspect is the feeling of emptiness that encompassed Hellenic circles of thought because of the errors of ancient religions. It is in this emptiness that there was room for the Christian message to enter.

The Evangelic path of Christianity in the first three centuries was decorated with the following features: internal growth, consolidation of a hierarchical order of the community around the local bishop, open and benevolent criticism in resolving internal friction and conflicts, the testimony of life, following Christ, readiness for suffering. This strengthening of ecclesiastic awareness did not remain hidden to the pagan State. The State felt like it had to take a stance. This is where the main political reason for the persecution of Christians lies.

Following Celsius' attacks on Christianity in the 2nd Century and the first half of the 3rd Century even fiercer attacks by intellectual pagan circles followed due to its weaker social and cultural position. The most ardent example was Porphyries (233–305) that Christianity considered »Barbaric mercy« and approved of the State's oppression of Christians. The literary debate is continued with Sosian Hieroclo whom Lactanius considers to be the »author and advisor of persecution«.

Literary hostility towards Christianity continues surprisingly with Diocletian's turn-about from benevolent tolerance to the fiercest persecution based on four empirical edicts against Christianity (303-304). This turnabout came with the serious illness of August Galleria and his edict in 311 where Christianity was no longer superstitio or religio illicita but was compared to other cults and treated with State-legal tolerance.

In February 313, Constantine and Licinius agreed to implement and broaden Galleria's edict. Everyone, including Christians have full freedom to follow their beliefs that agrees with them best. Here they saw a guarantee for further benevolence of the highest divinity (summa divinitas). After Constantine's self-government in 324 and a series of legal acts in favour of Christianity in empires where »Christianity must exist« and offer some benefits towards its development: 1. the freedom of cults and proclamations; 2. possibility of repairing and constructing new buildings for God worship; 3. development of various forms of Catechism, preaching and sacramental life; 4. Ecclesiastic writers developing pastoral and theological literature; 5. Missionary work that can be mildly development.

It is worth adding one exceptionally significant moment to all the above. The Church was given the opportunity to Christianise profane cultures. Seeing that it lived distanced in the minds of cultural circles and pagan public life, now in its attempt to penetrate profane cultures with Christian ideas it could easily take over elements that were foreign to its belief and morals and in that way distort them. Leading Christians were left with a huge responsibility to preserve its Evangelic freedom faced with the challenges of the interests of »Christian« Empires.

Key words: Hellenic world, religiousness, superstition, philosophy, politics, persecution of Christians, Roman emperors, Christian life.